

QADIMGI ARAB VA FORS TILIDA IJOD ETGAN OLIMU FUZALOLAR

Jo'rayev Husen Xayrulloevich

Buxoro Davlat Universiteti Tarix va yuridik fakulteti "Islom tarixi va manbashunosligi, falsafa" kafedrasi dotsenti, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori
husaynbuxoriy@mail.ru

Muhammatova Gulshoda Habibulla qizi

Buxoro Davlat Universiteti Tarix va yuridik fakulteti, Islom tarixi va manbashunosligi yo'nalishi talabasi
muhammatovagulshoda@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolam dunyo tamuddini o'zida mujassam etgan, o'z davrida bepoyon hududlarga ega bo'lgan imperiyalarning davlat tillari bo'lgan, qadimgi davrda yashab, arab va fors tilida ijod etgan allomalar xususidadir. Ularning asarlaridagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy qarashlarini o'rganish hozirgi kecha-kunduzda ham dolzarb hisoblanadi.

Kalit so'zlar : arab va fors tili, Imom al-Buxoriy, Imom Muslim, Al-farobiy, Al-Xorazmiy, Ibn Rushd, Alisher Navoiy, Rudakiy, Firdavsiy, Umar Xayyom.

УЧЁНЫЕ, ПИСАВШИЕ НА АРАБСКОМ И ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация: Данная статья, посвящена ученым, творившим на арабском и персидском языках в древности, в эпоху империй, охватывающих огромные территории и имеющих эти языки и в качестве государственных. В статье рассматриваются их труды, отражающие социально-экономические и политические взгляды, актуальные и в наши дни.

Ключевые слова : Арабский и персидский языки, Имам аль-Бухари, Имам Muslim, Аль-Фараби, Аль-Хорезми, Ибн Рушд, Алишер Наваи, Рудаки Фирдоуси, Омар Хайям

CLASSICAL SCHOLARS WHO WROTE IN ARABIC AND PERSION.

Annotation: *This article discusses scholars who lived in ancient times and created works in Arabic and Persian languages during the era of vast empires where these languages were considered official state languages. The article focuses on their works and the socio-economic and political views reflected in them, which remain relevant even today.*

Kirish:

O‘tgan davrimiz ulamolari tomonidan fors tiliga she‘riyat tili, turkiy tilga harbiy tili, arab tiliga esa ilm-fan tili deb nisbat berilgan. Darhaqiqat biz bu qarashning nechog‘lik to‘g‘ri ekanligini o‘tmishdagi ajdodlarimizning boy merosini o‘rganish orqali bilishimiz mumkin. Milodiy VIII -IX asrlardan boshlab musulmon dunyosida arab tili keng yoyilib, hukmdorlar olimlarning samarali izlanishlari uchun behisob mablag‘ ajrata boshlashdi. Mazkur davrda yaratilgan asarlarning aksariyati hatto ba‘zi Yevropa davlatlarida o‘quv qo‘llanma sifatida milodiy XVII asrgacha qo‘llanilgan. Masalan Abu Ali ibn Sinoning tabobatga doir ba‘zi asarlari hozirgi kunda ham xalq tabobatida muhim o‘rin tutgan.

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODOLOGIYA

Qadimgi arab va fors tilida ijod etgan olim-u fuzalolar islom ilmlari, adabiyot, falsafa va fan sohalarida beqiyos iz qoldirgan. Quyida biz shunday olimlar va ularning asarlaridan namunalar keltirib o‘tamiz.

1. Imom al-Buxoriy (arab tilida) “Al-Jome as-sahih” eng ishonchli hadis to‘plamlardan biri.
2. Imom Muslim (arab tilida) “Sahih Muslim”-hadislar to‘plami
3. Abu Nasr al-Farobiy (arab tilida, fors tiliga tarjima qilingan) asarlari: “Fozil shahar qarashlari”, “Kitob al-musiqa al-kabir”
4. Al-Xorazmiy (arab tili) asar nomi: “Al-kitab al-muxtasar fi hisab al-jabr val-muqobala”
5. Abu Ali ibn Sino (arab va fors tillarida) asarlari: “Al-qonun fit-tib” va fors tilida “Donishnomayi Alavi”
6. Firdavsiy (fors tili) asar: “Shohnoma”

7. Alisher Navoiy (asosan forsiy-o‘zbek arabcha ta’sir bilan) asarlari : “ Xamsa”, “Majolis un-nafois” ,” Muhakamat ul-lug‘otayn” .

Qadimgi arab va fors tillarida ijod etgan olim va fuzalolar asarlarida ijtimoiy-siyosiy ,tibbiy masalalar juda keng qamrovli tarzda muhokama qilingan.Ular o‘z davrlarining muhitini o‘zlari ta’lif bergan asarlarda tafsiflab berishgan.Ushbu olimlar o‘z asarlarida adolat,huquq ,tenglik masalalariga katta katta e’tibor berishgan.Masalan Al-Farobiy o‘z asarlarida siyosiy tizimni va adolatni muhokama qilgan.Uning fikricha ,davlatning asosiy vazifasi adolatni ta’minlashdir.Bu davr fuzalolari ,shu jumladan Ibn Xaldun jamiyatni shakllantiruvchi omillarni ,masalan ,ijtimoiy mustahkamlik ,iqtisodiy farovonlik va boshqaruvning samaradorligini muhokama qilgan.Qolaversa o‘z davrining siyosiy boshqaruv tizimlari va hukmdorlarining roki haqida fikrlar bildirishgan.Bu borada Ibn Sino va Ar-Roziy kabi olimlar ham siyosiy hokimiyatni to’g’ri boshqarishning ahamiyatini ta’kidlashgan.

TADQIQOT NATIJALARI VA MUHOKAMA

"Muhokamat ul-lug‘atayn" („Ikki til muhokamasi“, 1499) —Alisher Navoiyning tilshunoslikka oid asarlaridan biri. Navoiy „Ikki til muhokamasi“ (Muhokamat ul-lug‘atayn)asarida o‘zbek tilining boyligini, qudratini, o‘sha zamonning adabiy tillari qatoridan o‘rin olishga qodir va haqli ekanligini ilmiy tomondan isbotladi. Asarda o‘zbek (turkiy) va fors tillari unli tovushlar, leksika va morfologiya doirasida o‘zaro qiyoslanadi. Dastlab har ikki tildagi unlilar qiyoslanganda, shoir fors tilida unlilar soni cheklanganligi, o‘zbek tilida esa unlilar bir qancha ma’no farqlovchi variantlarga ega ekanligi va ular o'zaro uzun-qisqaligi bilan ajralib turishini dalillar orqali ko‘rsatib bergan.Alisher Navoiy o‘zbek va fors tillari leksikasini qiyoslash uchun tabiat manzaralari, uy-ro‘zg‘or buyumlari, ov jarayoni, hayvon va qushlarning turlari kabi juda ko‘p sohaga oid yuzlab so‘zlarni keltirib, bu so‘zlarning muqobalasiforschada yo‘qligini, forslar ko‘pincha o‘sha o‘zbekcha so‘zlarning o‘zini ishlatishlarini ta’kidlab, o‘zbek tilining boy imkoniyatlarini har tomonlama ko‘rsatgan. Mana shunday fikrlaridan ayrimlari: „...xo‘blarning ko‘z va qoshlari orasinki, qabog‘ derlar, forsiyda bu uzvning oti yo‘qtur..“.

Bedil (taxallusi; asl ismi **Mirzo Abdulqodir**) (1644, Bengaliya, Azimobod shahri – 1721, Dehli) – Boburiylar davlatida ijod qilgan taniqli shoi, mutafakkir.Harbiy xizmatchi oilasida tug‘ilgan.

Ota-bobosi Kesh (shahrisabz)lik, turkiy barlos urug‘idan. Yoshligidan turli fanlarga qiziqqan. Shayx Kamol, shoh Fozil va Mirza Abdulqosim kabi olimlardan ta‘lim olgan. Hindiston bo‘ylab ko‘p sayohat qilgan, 1685-yildan umrining oxirigacha Dehlida yashagan. Fors tilida ijod qilgan. Arab, fors, hind, urdu tillarini mukammal bilgan, sharq xalqlari adabiyotini, tasavvuf va yunon falsafasini, ayniqsa Aristotel falsafasini atroflicha o‘rgangan. 10 yoshlaridan badiiy ijod bilan shug‘ullangan. 20 yoshida she‘rlarini saralab to‘plashga kirishgan. Murakkab ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda yashab ijod qilgan shoir o‘z davriga befarq qaramagan, hindlar va musulmonlarning tinch-totuv yashashligini, yurtni obod, xalqni tinch-osoyishta, farog‘atda, hamjihatlikda ko‘rishni orzu qilgan. Inson erkinligi, tafakkuri haqida falsafiy fiqolar bayon etgan. Uning falsafiy-axloqiy qarashlari tasavvuf aqidalari ta‘sirida shakllangan. Bedil dunyoqarashi tasavvufning vahdat ul-vujud ta‘limotiga asoslanadi, ya‘ni olamni Allohning ko‘zgusi, inson qalbini shu ko‘zguning markazi deb biladi. Inson qalbi qanchalik sayqal topsa, u shuncha Alloh nurini aks ettiradi. Shu bois inson buyuk va qudratlidir. Ammo buni uning o‘zi anglashi lozim, deydi.

Abu Abdullo Muhammad Ibn Muso al - Xorazmiy. (783-850yy) Buyuk mutafakkir va olim al-Xorazmiyning arifmetika va algebraga doir «Kitob al-jabr val muqobala» (To‘ldirish va qarama-qarshi qo‘yish haqida kitob) asari matematika fanida yangi davrni boshlab beribgina qolmay, balki uning keyingi asrlardagi taraqqiyotiga ham katta asos bo‘ldi. «Hind arifmetikasi haqida kitob» asari tufayli avval Sharq xalqlari, so‘ngra esa Evropa xalqlari ham Qadimiy Hindistonning katta yutug‘i-o‘nli pozitsiyasi hisoblash sistemasi bilan tanishdilar. (XII asrda lotin tiliga o‘girilgan). Al-Xorazmiyning «Kitob surat al-arz» (erning surati) asari geografiyaga, «Astronomik jadvallari» astronomiyaga oid bo‘lib, ular muallifning nomini jahonga yoydi. Shuningdek, «Quyosh soatlari to‘g‘risida risola», «Tarix risolasi», «Usturlab haqida risola», «Musiqqa risolasi» singari ajoyib asarlari olimga katta shuxrat keltirdi, uning nomini abadiylashtirdi. Al-Xorazmiyning «Al-jabr val muqobala» asari keyinchalik Evropada «Algebra» deb yuritila boshlandi. Uning astronomiyaga oid asari esa faqat Sharqda emas, balki G‘arbda ham asronomiya fani rivojida katta rol o‘ynadi.

Abul Abbas Ahmad ibn Muhammad Al-Farg‘oniy. Al-Farg‘oniyning tarjimai holiga doir ma‘lumotlar tarixda kam saqlanib qolgan. 861 yilda vafot etgan. Astronomiya, matematika, geodeziya, gidrologiya fanlarining bilimdoni Bag‘dod va

Damashqdagi rasadxona qurilishlarida faol qatnashdi va u erda Ptolemeyning «Yulduzlar jadvalidagi» ma’lumotlarni tekshirish ishlarini olib bordi. Al-Farg’oniy astronomiyaga oid «Astronomiya negizlari» asarida astronomiyaga oid bilimlarni tartibga soldi, o’zining yangi natijalari bilan boyitdi. O’sha davr an’anasiga muvofiq mamlakatlarni etti iqlimga bo’lib urgandi. Kuyosh soatlarini, bayonini berdi, astronomik asboblari yaratdi. Farg’oniyning bu asari N.Kopernik davriga qadar Evropada astronomiya fanidan asosiy qo’llanma sifatida foydalanildi.

Abu Nasr al-Forobiy (873-950 yy). O’trorda tug’ilgan, boshlangich ma’lumotni Shosh, Buxoro, Samarqandda olgan so’ng Bag’dodda uzoq yashab, zamonasining olimlari bilan ilmiy mulohazalarda bo’lgan. Ilmning turli sohalariga oid 160 dan ortiq risolalar yozgan. Musiqa nazariyasiga bag’ishlangan «Musiqa haqida katta kitob» nomli mashhur asari bu soha tarixiga bag’ishlangan eng dastlabki tarixiy manbalardan biridir. U serqirra, qomusiy olimdir.

Abu Rayxon Beruniy (973-1048 yy). Xorazmda tavallud topgan bu mutafakkir, serqirra olim astronomiya, tarix, tibbiyot, riyoziyot, jug’rofiya, geodeziya, meteorologiya, etnografiya, falsafa, filologiyaga oid 150 ga yaqin asarlar yaratgan. Bu asarlar Beruniy nomini jahonga taratdi. Shuningdek, uning hikoyalar, she’rlar bitganligi xam ma’lum. Beruniy o’rta asrda birinchi bo’lib globus yaratdi. U arab, fors, hind turkiy tillarni mukammal bilgan. Uning «Farmokanaziya», «Geodeziya», «Hindiston», «Minerologiya», «Ma’sud qonuni», «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarlari o’zbek va rus tillariga tarjima qilingan. Mahmud G’aznaviy saroyda ham xizmatda bo’lgan. U Ibn Sino bilan ham zamondosh edi.

Abu Ali Ibn Sino (980-1037 yil) U falsafa, mantiq ruxshunoslik, adabiyotshunoslik, she’riyat, musiqa, geologiya, minerologiya, fizika, matematika, tibbiyot, astronomiyaga oid yuzlab asarlar yaratdi. Abu Alining ilmiy qiziqishlari doirasi shu qadar keng bo’lganki, uning 40 dan ziyod tibbiyotga, 30 ga yaqin astronomiya va tabiatshunoslik fanlariga, 185 ta falsafa, mantiq va ilohiyotga bag’ishlangan asarlar yaratgani ma’lum.

Xulosa:

Umumiy xulosa qilib aytganda, qadimgi arab va fors olimlari o’z asarlarida ijtimoiy-siyosiy va tibbiy masalalarga katta ahamiyat berishgan. Ular o’z zamonalarining ijtimoiy va siyosiy tizimlarini chuqur tahlil qilishgan, adolat, tenglik va samarali boshqaruvni ta’minlashga oid nazariy va amaliy fikrlarni ishlab

chiqqan. Shu bilan birga ,tibbiyot sohasida keng qamrovli izlanishlar olib borib, sog'liqni saqlash, gigiyena, psixologiya va tibbiy davolash bo'yicha ilg'or tavsiyalarni olg'a surishgan. Ularning asarlari nafaqat o'z davri uchun, balki keyingi avlodlar uchun ham ilmiy meros bo'lib qoldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. "Ma'naviyat yulduzlari"
2. "Fozil odamlar shahri" Abu Nasr Farobiy
3. "The History of Persian literature" Ehsan Yarshater
4. Alisher Navoiy Mukammal asarlar to'plami 3-jild